

تحلیل معماری ایرانی-اسلامی دوره معاصر مبتنی بر دیدگاه استادکاران معماری سنتی، به منظور ارائه یک مدل کیفی (نمونه موردی؛ حرم حضرت معصومه «س»)

ملیحه سلیمانی صدر^۱، مرجان خانمحمدی^۲، وحید قبادیان^۳، فرهاد شفیع پور مطلق^۴

^۱ دانشجوی دکتری، گروه معماری، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران. Sadr.architect@gmail.com

^۲ نویسنده مسئول) دکتری تخصصی، استادیار گروه معماری، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران. m.khanmohamadi1400@yahoo.com

^۳ دکتری تخصصی، استادیار گروه معماری واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. V_ghobad@yahoo.com

^۴ دکتری تخصصی، دانشیار گروه مدیریت و آموزش، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران. farhad_shafipoor@yahoo.com

چکیده

معماری ایرانی-اسلامی از آغاز تا کنون سیر تکوینی متفاوتی را پشت سر گذاشته است و در دوره معاصر مختصات جدیدی در آن راه یافته است لذا بررسی این شاخصه‌ها، نقش مهمی در بازشناسی الگوی ایرانی-اسلامی معماری در دوره معاصر دارد. روش پژوهش حاضر، کیفی-پدیدارشناسی بوده است. محیط پژوهش شامل کلیه استادکاران معماری سنتی و نیز کلیه مقالات و مستندات علمی چاپ شده در مجلات معتبر علمی در رابطه با معماری اسلامی است. شیوه نمونه‌گیری هدفمند تا حد اشباع بوده و بدین ترتیب تعداد ۱۸ نفر از استادکاران معماری سنتی برای تحقیق انتخاب شدند. برای تکمیل گددهای مورد لزوم از تعداد ۴۱ مقاله در رابطه با معماری اسلامی از پایگاه‌های معتبر داخلی و خارجی استفاده شد. ابزار جمع‌آوری اطلاعات برای روش کیفی، مصاحبه عمیق بوده است. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از روش هفت مرحله کلایزی استفاده شد. به‌طور کلی نتایج تحقیق نشان داد، نظرات استادکاران معماری سنتی در رابطه با کیفیت معماری اسلامی با تکیه بر حرم حضرت معصومه(س) شامل ۹ مضامین فرگیر (ادراک وحدت، ادراک ارزش بودن، ادراک ملکوتی شدن، ادراک حس تعلق به مکان، ادراک جاودانگی، ادراک معنا، ادراک عالم وجود، ادراک هدفمند بودن عالم هستی، ادراک حیات معقول)، ۲۹ مضمون سازمان‌دهنده و ۲۵۲ مضمون پایه بوده است.

اهداف پژوهش:

۱. تحلیل معماری ایرانی-اسلامی دوره معاصر از نگاه استادکاران معماری سنتی با تکیه بر حرم حضرت معصومه «س».

۲. تحلیل معماری ایرانی-اسلامی به منظور ارائه یک مدل کیفی.

سؤالات پژوهش:

۱. ابعاد و مؤلفه‌های الگوی غنی سازی معماری ایرانی-اسلامی حرم حضرت معصومه(س) کدامند؟

۲. الگوی تفسیری-نمادین مستخرجه از دیدگاه استادکاران معماری سنتی و مقالات و مستندات علمی برای بهبود کیفیت معماری اسلامی با تکیه بر حرم حضرت معصومه(س) چگونه است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۵

دوره ۱۹

صفحه ۳۴۱ الی ۳۶۳

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۰/۰۵/۳۰

تاریخ داوری: ۱۴۰۰/۰۷/۱۹

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۲۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۳/۰۱

کلمات کلیدی

معماری ایرانی-اسلامی، حرم حضرت معصومه(س)، استادکاران معماری سنتی، اندیشمندان معماری.

ارجاع به این مقاله

سلیمانی صدر، ملیحه، خانمحمدی، مرجان، قبادیان، وحید، شفیع پور مطلق، فرهاد. (۱۴۰۱). تحلیل معماری ایرانی-اسلامی دوره معاصر مبتنی بر دیدگاه استادکاران معماری سنتی به منظور ارائه یک مدل کیفی(نمونه موردی حرم حضرت معصومه). مطالعات هنر اسلامی. ۱۹(۴۵)، ۳۴۱-۳۶۳.

[dori.net/dor/20.1001.1.1735708.1401.19.45.30.4](https://doi.org/10.22034/IAS.2022.320292.1829)

[dx.doi.org/10.22034/IAS.2022.320292.1829](https://doi.org/10.22034/IAS.2022.320292.1829)

مقدمه

لازمه طراحی معمارانه فضا، توجه به هدف و مفاهیمی است که برای آن معماری صورت می‌پذیرد و انسان‌ها با معماری بدون هدف قادر به برقراری ارتباط نیستند. اساس معماری، توجه به منظوری است که بر آن مترتب است. طراحی معمارانه مکان‌های مقدس از اهمیت خاصی برخوردار است چنانکه از دیرباز مکان‌های عبادی، غایی‌ترین بستر تکامل و تعالی روحی آدمیان بوده و معماری روحانی و قدسی، محیطی جهت عبادت جمعی مؤمنین خلق نموده است. معماری ایرانی-اسلامی با هدف پدیدارسازی ارزش‌های معنوی و ارتقای روح انسان‌ها برای تقرب به خالق هستی همواره تلاش کرده تا ضمن بهره‌گیری از ظرافت‌های هنری و حس زیباشناختی در طراحی فضای امکان مقدس و مذهبی، به گونه‌ای از شگردهای طراحی استفاده نماید که هر چه بیشتر امکان تقرب روح زائرین به خالق هستی را امکان‌پذیر سازد. از اینرو، ضمن توجه به ظرافت‌های هنر معماری اسلامی در قالب تزئیناتی چون آئینه کاری، آجرکاری، گچبری، کاشی کاری، حجاری، منبت کاری و نقاشی در سراسر دوران اسلامی سعی گردیده تا در طراحی فضای معماری امکان مقدس مذهبی، بستری فراهم شود که روح زائرین با حضور در فضا، به‌گونه‌ای متحول شود که در مراتب بالای معنوی سیر کند. در چنین حالتی، زائرین تحت تأثیر فضای زیارتی قرار گرفته و تحولات روحی تا سر حد درونی شدن می‌رسد. گرچه مطالعاتی در رابطه با حرم حضرت معصومه «س» صورت پذیرفته است از جمله جعفری (۱۳۹۵) در رابطه با بررسی معماری و تزئینات حرم حضرت معصومه «س» پژوهش انجام داده و به بررسی دقیق تزئینات آن پرداخته است. ممتحن و ناری قمی (۱۳۹۶) به رابطه با تأملی در مفهوم و ارزش خلاقیت: ارزش خلاقانه معماری مبتنی بر الگو پرداخته است. رضایی ندوشن و همکاران (۱۳۹۸) به بررسی سیر تحول حرم حضرت معصومه «س» با تأکید بر سلسله مراتب ورود «تشریف» پرداخته‌اند. کمیلی (۱۳۹۸) به تحلیل شاخص‌های ارزیابی پیاده راه‌های مذهبی حرم حضرت معصومه «س» انجام داده است. ولی در مطالعات انجام شده، ابعاد و مؤلفه‌های غنی‌سازی معماری حرم حضرت معصومه «س» مبتنی بر نگاه تحلیلی استادکاران معماری سنتی صورت نگرفته و این در حالی است که معماری حرم باید از خصوصیتی برخوردار باشد که زائران بتوانند با این فضای معنوی رابطه برقرار کرده و به تعالی روحی دست یابند و این موضوعی است که در معماری اسلامی عموماً و امکان مقدس خصوصاً باید از سوی معماران مورد توجه جدی تری قرار گیرد. لذا مسئله‌ای که به‌طور مشخص در این تحقیق دنبال شده است. تعیین ابعاد غنی‌سازی معماری حرم مطهر حضرت معصومه «س» بوده است. حضور در مکان‌هایی که با مختصات و ویژگی‌های معماری اسلامی غنی‌سازی شده طراحی شده باشند، می‌تواند به افراد در جهت تصفیه و تزکیه روحی و ارتقای آن کمک نماید. چنین فضایی در تقویت نگرش معنوی و تحول فکری زائرین تأثیرگذاری بیشتری دارد.

مطالعات پاکزاد (۱۳۸۲)، ویسی (۱۳۸۵)، مطلبی و همکاران (۱۳۹۵)، زیردستان، موحد، و کشمیری (۱۳۹۶)، نمیرزی و ثانی (۲۰۱۷) نشان دادند که بازشناسی نظام معانی محیطی در فضای معماری شده، در احساس توسعه هویت افراد مؤثر بوده و این امر با درک سیال فضایی که افراد در آن حضور می‌یابند در رابطه است. از این‌رو به نظر می‌رسد، یکی از عوامل غنی‌سازی معماری بارگاه مقدسه حضرت معصومه (س)، بهبود ادراک معنا در فضا است. ادراک حقیقی یک اثر

معماری با حرکت در فضای خلق شده به وقوع می‌پیوندد و این حرکت تنها مختص حواس ظاهری نبوده بلکه در مراتب عالی‌تر خود، یعنی حواس باطنی ناظر را تحت شعاع قرار می‌دهد. ادراک فضا به عنوان جوهره‌ی معماری به واسطه حرکت میسر می‌گردد؛ از اینرو پرداختن به رابطه‌ی حرکت و ادراک حائز اهمیت است. معماری اسلامی ایران، در کارنامه‌ی خود آثار بی‌شماری را به ثبت رسانده که در همه آنها وظیفه اصلی خود را اتصال عالم ماده به عالم معنا قرار داده است (شجاری و دیگران: ۱۳۹۷).

مطالعات نقره‌کار و رئیسی (۱۳۹۱)، دامیار (۱۳۹۲)، قدس ولی (۱۳۹۳)، قرائتی (۱۳۹۴)، دباغی و فروزانفر (۱۳۹۴)، اژدری (۱۳۹۸)؛ عمر (۲۰۰۸)، خاکی و عبد (۲۰۱۵) نشان دادند که ادراک انسان با عوامل هویت بخش در معماری در ارتباط است. از اینرو به نظر می‌رسد، یکی از ابعاد که در معماری اسلامی باید به آن از سوی طراحان معمار توجه شود، ادراک با ارزش بودن است که در افراد در زمانی که در آن فضای معمارانه قرار می‌گیرند، دست می‌دهد. فضای طراحی شده می‌تواند با انسان ارتباط برقرار نماید، منتهای مراتب این ارتباط از نوع مکانیکی نیست که پدیدار باشد، بلکه از نوع متفاوتی است به گونه‌ای که انسان در مراتبی از شهود می‌تواند آن را درک نماید. از اینرو فضاهایی که متعلق به امامان معصوم و عتبات عالیه دارد، به گونه‌ای است که انسان با حضور در آنها، احساس با ارزش بودن می‌کند (زیردستان و دیگران، ۱۳۹۶). به هر حال از آنجایی که توسعه اماکن مقدس بنابه افزایش زائران از جمله آستان مقدس حضرت معصومه (س) امری لازم و ضروری به نظر می‌رسد، لذا در مورد غنی‌سازی معماری آن باید توجه جدی شود. از اینرو مسئله اصلی تحقیق حاضر این است که ابعاد و مؤلفه‌های غنی‌سازی معماری ایرانی-اسلامی دوره معاصر از نگاه استادکاران معماری سنتی و مقالات و مستندات علمی با تکیه بر آستان مقدس حضرت معصومه (س) کدامند و مدل کیفی آن چگونه است؟

تحقیق حاضر از نظر هدف توسعه‌ای - کاربردی محسوب می‌شود. از نظر روش تحقیق، آمیخته (کیفی و کمی) است. به‌طور مشخص از شیوه کیفی - تحلیل مضمون استفاده شده است. بر این اساس مضمون‌های بدست آمده از مصاحبه‌های صورت پذیرفته و نیز مقالات و مستندات علمی مطالعه شده، دسته‌بندی شده‌اند و به روش کدینگ یعنی کُد گذاری باز، کُدگذاری محوری و کُدگذاری انتخابی تنظیم شده‌اند. محیط تحقیق در بخش کیفی شامل کلیه استادکاران معماری سنتی و نیز کلیه مقالات و مستندات علمی چاپ شده در مجلات معتبر علمی در رابطه با معماری اسلامی بوده است. به شیوه نمونه‌گیری هدفمند تا حد اشباع داده‌ها با ۱۸ نفر از استادکاران معماری سنتی در رابطه با غنی‌سازی معماری حرم مطهر حضرت معصومه (س) مصاحبه به‌عمل آمد. همچنین تعداد ۴۱ مقاله علمی-پژوهشی معتبر مرتبط با عنوان تحقیق برای استخراج داده‌ها انتخاب شدند. ابزار جمع‌آوری اطلاعات برای روش کیفی، مصاحبه عمیق بوده است. در رابطه با روایی و اعتبار مصاحبه‌های صورت گرفته در بخش کیفی، قابلیت اعتماد آنها مورد بررسی قرار گرفت. گوبا و لینکلن (۱۹۹۴) قابلیت اعتماد آنرا به عنوان معیاری برای جایگزینی روایی و پایایی در مطالعات کمی مطرح کردند تا

¹ . Lincoln & Guba

² . Trustworthiness

به کمک آن دقت علمی را در پژوهش کیفی ارزیابی از دو روش کنند. در این پژوهش نیز در خصوص معیار اول مورد نظر گوبا و لینکلن با عنوان باورپذیری^۳ پس از هر مصاحبه و تایپ کردن متن استفاده شد. در روش اول؛ یعنی بررسی توسط مشارکت کنندگان^۴ آن، با فرد مصاحبه شونده با یک فرایند ارتباط رفت و برگشتی، نظرات استادکاران معماری سنتی در رابطه با مضمون ها و برداشتهای محقق بررسی شد و علاوه بر متن مصاحبه، تحلیل‌های ابتدایی پژوهشگر در اختیار وی قرار گرفت تا از این طریق از صحت برداشتهای مصاحبه‌کننده با بازخورد مصاحبه شونده اطمینان حاصل شود. همچنین در روش دوم اعتباربخشی؛ یعنی توصیف توسط هم‌تایان^۵ پژوهشگر مجرب که قبلاً مطالعه‌ای کیفی را انجام داده و از این روش استفاده کرده بود، خواسته شد تا یکی از متن‌های مکتوب مصاحبه‌های انجام شده را پس از مطالعه کل متن و با در نظر گرفتن یادداشتهای محقق قبل و حین مصاحبه، به اختصار تفسیر کند و مکتوب سازد. همسویی میان برداشتهای دلیلی بر اعتبار بوده است. روش تحلیل داده‌ها بر اساس هفت مرحله کلایزی^۶ است به این شرح انجام گرفت: در مرحله اول، در پایان هر مصاحبه و ثبت یادداشت‌برداری‌های میدانی، ابتدا نظرات استادکاران معماری سنتی مکرراً گوش داده می‌شود و اظهاراتشان، کلمه به کلمه روی کاغذ نوشته و جهت درک تجارب آن‌ها چند بار مطالعه می‌شود. در مرحله دوم، پس از مطالعه همه نظرات استادکاران سنتی معماری، زیر اطلاعات با معنی و بیانات مرتبط با پدیده‌های مورد بحث، خط کشیده و به این طریق مطالب مهم مشخص می‌شوند. در مرحله سوم که استخراج مفاهیم فرموله است، بعد از مشخص کردن عبارات مهم هر مصاحبه، سعی می‌شود تا از هر عبارت یک مفهوم که بیانگر معنی و قسمت اساسی تفکر فرد بوده، استخراج شود. البته پس از کسب این مفاهیم تدوین شده، سعی می‌شود تا مرتبط بودن معنی تدوین شده با جملات اصلی و اولیه مورد بررسی قرار گیرد و از صحت ارتباط بین آن‌ها اطمینان حاصل شود. بعد از استخراج کدها، مطابق مرحله چهارم، پژوهشگر مفاهیم تدوین شده را به دقت مطالعه می‌کند و بر اساس تشابه مفاهیم، آن‌ها را دسته‌بندی می‌نماید. بدین روش، دسته‌بندی موضوعی از مفاهیم تدوین شده تشکیل می‌شود. در این مرحله، نتایج برای توصیف جامع از پدیده تحت مطالعه به هم می‌پیوندند و دسته‌های کلی‌تری را به وجود می‌آورند. در مرحله ششم، توصیف جامعی از پدیده‌های تحت مطالعه (تا حد امکان با بیانی واضح و بدون ابهام) ارائه می‌شود. در مرحله پایانی، اعتباربخشی با ارجاع به هر نمونه و پرسیدن درباره یافته‌ها انجام می‌شود.

۱. مضامین موجود در معماری حرم حضرت معصومه (س)

ابعاد و مؤلفه‌های الگوی غنی سازی معماری ایرانی-اسلامی حرم حضرت معصومه (س) کدامند؟

³ . Credibility

⁴ . Member Check

⁵ . Peer Debriefing

⁶ . Colaizzi

جدول ۱. مضامین پایه، مضامین سازمان دهنده، و مضامین فراگیر الهام گرفته از استادکاران معماری سنتی و مقالات علمی برای غنی سازی معماری ایرانی-اسلامی حرم حضرت معصومه(س) در بُعد ادراک وحدت

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
ادراک وحدت	وحدت در ساختار	وحدت اجزاء طرح از بابت هدف، از بابت ارزشهای فرهنگی، از بابت ارزشهای سنتی، از بابت استقلال، وحدت از بابت استقلال، وجود در عین تنوع اجزای طرح، وحدت از بابت آرایه سازی و نگاره های اسلیمی، وحدت در عین تکثیر
	وحدت در انسجام	وحدت اجزاء طرح از بابت معنایی، از بابت سازگاری، از بابت زمان، از بابت مکان، از بابت انسجام، از بابت همسویی، از بابت جنس مصالح
	وحدت در رنگ	وحدت اجزاء طرح از بابت واحد محتوایی، از بابت ظرافت، از بابت رنگ، از بابت زیباشناسی
	وحدت در هندسه	وحدت اجزاء طرح از بابت ساختاری، از بابت شکل، از بابت سازگاری، از بابت تقارن، از بابت اندازه، از بابت نقش و نگار، از بابت حجمی، از بابت تعدد، از بابت زوایا

یافته‌های جدول ۱ نشان داد، مضمون فراگیر ادراک در وحدت شامل ۴ مضامین سازمان‌دهنده (وحدت در ساختار، وحدت در رنگ، وحدت در انسجام، وحدت در هندسه) و ۲۸ مضامین پایه بوده است.

جدول ۲. مضامین پایه، مضامین سازمان دهنده، و مضامین فراگیر الهام گرفته از استادکاران معماری سنتی و مقالات علمی برای غنی سازی معماری ایرانی-اسلامی حرم حضرت معصومه(س) در بُعد ادراک با ارزش بودن

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
ادراک با ارزش بودن	ادراک ارزش در افق	ادراک ارزش زیباشناسی، ادراک ارزش تعلق داشتن، ادراک ارزش توانستن، ادراک ارزش امنیت روانی، ادراک ارزش تسلط بر خویشستن، ادراک ارزش شعور انسانی، ادراک ارزش فضای حاکم بر محیط، ادراک ارزش وصل شدن
	ادراک ارزش در اوج	ادراک ارزش معنوی، ادراک ارزش صفای قلب، ادراک ارزش به اوج رسیدن، ادراک ارزش پیشرفت، ادراک ارزش برطرف شدن نیازهای انسانی، ادراک ارزش حس روحانی داشتن
	ادراک ارزش در آفرینش	ادراک ارزش خلق کردن و آفرینش، ادراک ارزش بندگی و عبادت، ادراک ارزش وجود، ادراک ارزش هویت داشتن، ادراک ارزش شور و عشق داشتن، ادراک توسعه عظمت خداوند، ادراک ارزش هم افزایی داشتن
	ادراک ارزش در منظومه	ادراک ارزش نظم، ادراک ارزش قدمت، ادراک ارزش تعامل، ادراک ارزش مکان، ادراک ارزش با هم بودن، ادراک ارزش منظومه

جدول ۲ نشان داد، مضمون فراگیر ادراک با ارزش بودن شامل ۴ مضامین سازمان دهنده (ادراک ارزش در افق، ادراک ارزش در اوج، ادراک ارزش در آفرینش، ادراک ارزش منظومه) و ۲۸ مضامین پایه بوده است.

جدول ۳. مضامین پایه، مضامین سازمان دهنده، و مضامین فراگیر الهام گرفته از استادکاران معماری سنتی و مقالات علمی برای غنی سازی معماری ایرانی-اسلامی حرم حضرت معصومه(س) در بُعد ادراک ملکوتی شدن

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
	ادراک پرواز به بالا	حس فرا زمانی داشتن، حس فرا مکانی داشتن، حس پرواز کردن برای پرستش، حس بلند مرتبه داشتن، حس دور شدن از دنیا، حس پاکیزگی داشتن، حس فارغ از دنیا شدن، حس خضوع داشتن
	ادراک خلوص پیدا کردن	حس توانایی تأمل و تفکر داشتن، حس برقراری ارتباط با خالق، حس تناسب فضا برای دعا کردن، حس توانایی راز و نیاز کردن با خدای خود، حس حقیقت یابی داشتن، حس در محضر خدا بودن، حس داشتن حرکت در مجردات، حس شنیدن ندای خداوند، حس پیدا کردن خود، حس پُر شدن خلاء های دل، حس شنیدن هیاهوی ناپیدا، حس پیدا کردن چشم بصیرت، حس آگاهی از اسرار خلقت، حس پدیدار شدن وجوه ناپیدای خلقت
ادراک ملکوتی شدن	ادراک پاکیزگی	حس تمرکز روحی داشتن، حس تقویت درون، حس درک نورانیت، حس برآورده شدن حاجات، حس خلوص داشتن، حس آرامش داشتن

جدول ۳ نشان داد، مضمون فراگیر ادراک ملکوتی شدن شامل ۳ مضامین سازمان دهنده (ادراک پرواز به بالا، ادراک خلوص پیدا کردن، و ادراک پاکیزگی) و ۲۸ مضامین پایه بوده است.

جدول ۴. مضامین پایه، مضامین سازمان دهنده، و مضامین فراگیر الهام گرفته از استادکاران معماری سنتی و مقالات علمی برای غنی سازی معماری ایرانی-اسلامی حرم حضرت معصومه(س) در بُعد ادراک حس تعلق به مکان

مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
احساس ارزش مکان، احساس تعلق به مکان، احساس اصالت کردن، احساس امنیت، احساس سرزندگی، احساس رجعت به گذشته، احساس یادآوری خاطره ها، احساس تصاویر ذهنی خوشایند، احساس مالکیت بر نفس، احساس نیرومندی، احساس غنای فکر، احساس دسترسی	ادراک سیالی روانی	
احساس شفافیت، احساس ادراک راز و رمز هستی، احساس ارتباط با فضای قرار گرفته در آن، احساس پذیرش فضا، احساس غنی بودن فضا، احساس مقدس بودن فضا، احساس پاک بودن فضا	ادراک مقدس بودن فضا	ادراک حس تعلق به مکان
احساس رشد دهندگی فضا، احساس امکان تطابق یافتگی با فضا، احساس نشاط داشتن فضا، احساس بی نیازی در فضا، احساس تبلور یافتگی، احساس حفظ کردن حریم فضا، احساس قانونمند بودن فضا، احساس درگیر شدن بیشتر با فضا	ادراک اصالت مکان	

جدول ۴ نشان داد، مضمون فراگیر ادراک حس تعلق به مکان شامل ۴ مضامین سازمان دهنده (ادراک سیالی روانی، ادراک بهتر نماده، ادراک مقدس بودن فضا، و ادراک اصالت مکان) و ۲۸ مضامین پایه بوده است.

جدول ۵. مضامین پایه، مضامین سازمان دهنده، و مضامین فراگیر الهام گرفته از استادکاران معماری سنتی و مقالات علمی برای غنی‌سازی معماری ایرانی-اسلامی حرم حضرت معصومه(س) در بُعد ادراک جاودانگی

مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
ادراک رشد یافتگی، ادراک آفرینش هنری، ادراک اصالت زیبایی، ادراک عدم خودپسندگی، ادراک حرکت به سمت بی‌نهایت، ادراک زندگی در جریان، ادراک لذت‌های برتر و همیشگی، ادراک عدم مُدگرایی	ادراک رشد یافتگی	ادراک جاودانگی
ادراک عدم زوال و فنا شدن، ادراک ادامه حیات و بقاء، ادراک منحصر به فرد بودن، ادراک تجدید حیات و زندگی	ادراک حیات	
ارضای فرا انگیزه‌های فردی، ادراک امیدواری و از بین رفتن ناکامی، ادراک زندگی پس از مرگ، ادراک وجود بی‌نهایت، ادراک دنیای ادامه دار، ادراک سعادت واقعی، ادراک ماهیت دنیا	ادراک هدفمند بودن	
ادراک آموزه‌های وحی الهی، ادراک یوم الحساب، ادراک حقیقت جویی، ادراک برانگیختگی، ادراک به عالم برتر، ادراک روح، ادراک تهذیب در کار	ادراک یوم الحساب	

جدول ۵ نشان داد، مضمون فراگیر ادراک جاودانگی شامل ۴ مضامین سازمان دهنده (ادراک رشد یافتگی، ادراک حیات، ادراک هدفمند بودن، ادراک یوم الحساب) و ۲۸ مضامین پایه بوده است.

جدول ۶. مضامین پایه، مضامین سازمان دهنده، و مضامین فراگیر الهام گرفته از استادکاران معماری سنتی و مقالات علمی برای غنی سازی معماری ایرانی-اسلامی حرم حضرت معصومه(س) در بُعد ادراک زندگی در حیات معقول

مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
ادراک تفکر همه جانبه، ادراک رهایی از مطلق تراشی ها، ادراک زندگی تکاملی، ادراک مراقبه خود، ادراک زندگی هدفمدار، ادراک برخورداری آزادی رشد، ادراک نگرش عقلانی حیات، ادراک شادی درونی، ادراک اختیار در طی کردن مراتب هستی، ادراک آزادی برین	ادراک ساحت حیات نفسانی(روانی یا ذهنی)	
تأمل در فلسفه حیات، ادراک هماهنگ کردن عقل و وحی برای شناخت، ادراک نظام مند بودن حیات، ادراک نحوه برقراری ارتباط میان ساحت های وجودی روح، نفس و جسم، ادراک تعهد نسبت حیات، ادراک نحوه پاره کردن زنجیره وابستگی روح به حیات مادی، ادراک منطق حاکم بر حیات، ادراک حیات متعالی، ادراک ارزش حیات پایدار، ادراک عالی ترین هدف حیات، ادراک دیدار ربوبی، ادراک وسعت شعاع معنادار حیات، ادراک نگرش فلسفی حیات	ادراک ساحت حیات روحانی(معنوی یا ذهنی)	ادراک زندگی در حیات معقول
تفکر در وظایف خود، ادراک تلاش برای تعدیل خود طبیعی، ادراک ویژگی های حیات طیبه، ادراک رابطه بین قوانین بشری با اصالت حیات، ادراک قدرت تسلط انسان بر حیات مادی، ادراک فلسفه رابطه انسان با حیات، ادراک استقلال انسان از حیات مادی	ادراک ساحت حیات طیبه(شناخت انسان و ابعاد وجودی او)	

جدول ۶ نشان داد، مضمون فراگیر ادراک زندگی در حیات معقول شامل ۳ مضامین سازمان دهنده (ادراک ساحت حیات نفسانی، ادراک ساحت حیات روحانی، ادراک ساحت حیات طیبه) و ۳۰ مضامین پایه بوده است.

جدول ۷. مضامین پایه، مضامین سازمان دهنده، و مضامین فراگیر الهام گرفته از استادکاران معماری سنتی و مقالات علمی برای غنی سازی معماری ایرانی-اسلامی حرم حضرت معصومه(س) در بُعد ادراک هدفمند بودن عالم هستی

مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
ادراک مبتنی بر قوه حسی، ادراک مبتنی بر قوه خیالی، ادراک مبتنی بر قوه وهمی، ادراک مبتنی بر قوه عقلی، ادراک تجلی عالم هستی در درخشش، ادراک تجلی عالم هستی در انسجام، ادراک تجلی عالم هستی در سازگاری و انطباق، ادراک تجلی عالم هستی در نظم، ادراک تجلی عالم هستی در زمان، ادراک تجلی عالم هستی در هدف، ادراک تجلی عالم هستی در حرکت	تقویت قوای ادراکی	
ادراک تجلی عالم هستی در زیباشناختی، ادراک تجلی عالم هستی در نور، ادراک تجلی عالم هستی در حجم، ادراک تجلی عالم هستی در لطافت، ادراک تجلی عالم هستی در ظرافت، ادراک تجلی عالم هستی در رنگ، ادراک تجلی عالم هستی در شکل، ادراک تجلی عالم هستی در زمین، ادراک تجلی عالم هستی در ذات، ادراک تجلی عالم هستی در طول، ادراک تجلی عالم هستی در عرض، ادراک تجلی عالم هستی در ارتفاع	تقویت ادراک ویژگی های عالم هستی	ادراک مراتب عالم هستی
درک مراتب هستی مبتنی بر عالم هاموت(الوهیت)، درک مراتب هستی مبتنی بر عالم لاهوت(عالم اسماء)، درک مراتب هستی مبتنی بر عالم جبروت(عالم فرشتگان)، درک مراتب هستی مبتنی بر عالم مُلک(جهان طبیعت یا حسی)، درک مراتب هستی مبتنی بر عالم ملکوت(عالم خیال)	تقویت ادراک مراتب عالم هستی	

جدول ۷ نشان داد، مضمون فراگیر ادراک هدفمند بودن عالم هستی شامل ۳ مضامین سازمان دهنده (تقویت قوای ادراکی، تقویت ادراک ویژگی های عالم هستی، تقویت ادراک مراتب عالم هستی) و ۲۸ مضامین پایه بوده است.

جدول ۸. مضامین پایه، مضامین سازمان دهنده، و مضامین فراگیر الهام گرفته از استادکاران معماری سنتی و مقالات علمی برای غنی سازی معماری ایرانی-اسلامی حرم حضرت معصومه(س) در بُعد ادراک معنا

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
ادراک معنا	ادراک معنای فضای سیال	ادراک معنای تجربه، ادراک معنای مکان، ادراک معنای ذهن، ادراک معنای هستی، ادراک معنای حقیقت، ادراک معنای فضای سیال، ادراک معنای شهود، ادراک معنای ارتباط، ادراک معنای ارزش
	ادراک معنای حرکت	ادراک معنای مکث، ادراک معنای تغییر و تحول، ادراک معنای رشد، ادراک معنای تداوم، ادراک معنای پویایی، ادراک معنای زمان، ادراک معنای حیات واقعی
	ادراک معنای هستی	ادراک معنای بقاء، ادراک معنای لایتناهی، ادراک معنای روحانی، ادراک معنای فرامادی، ادراک معنای ابدیت، ادراک معنای غایت هستی، ادراک معنای مبدأ هستی، ادراک معنای ماهیت، ادراک معنای تجرید، ادراک معنای اصالت وجود، ادراک معنای هویت

جدول ۸ نشان داد، مضمون فراگیر ادراک معنا شامل ۳ مضامین سازمان دهنده(ادراک معنای فضای سیال، ادراک معنای حرکت، ادراک معنای هستی) و ۲۸ مضامین پایه بوده است.

جدول ۹. مضامین پایه، مضامین سازمان دهنده، و مضامین فراگیر الهام گرفته از استادکاران معماری سنتی و مقالات علمی برای غنی سازی معماری ایرانی-اسلامی حرم حضرت معصومه(س) در بُعد ادراک عالم وجود

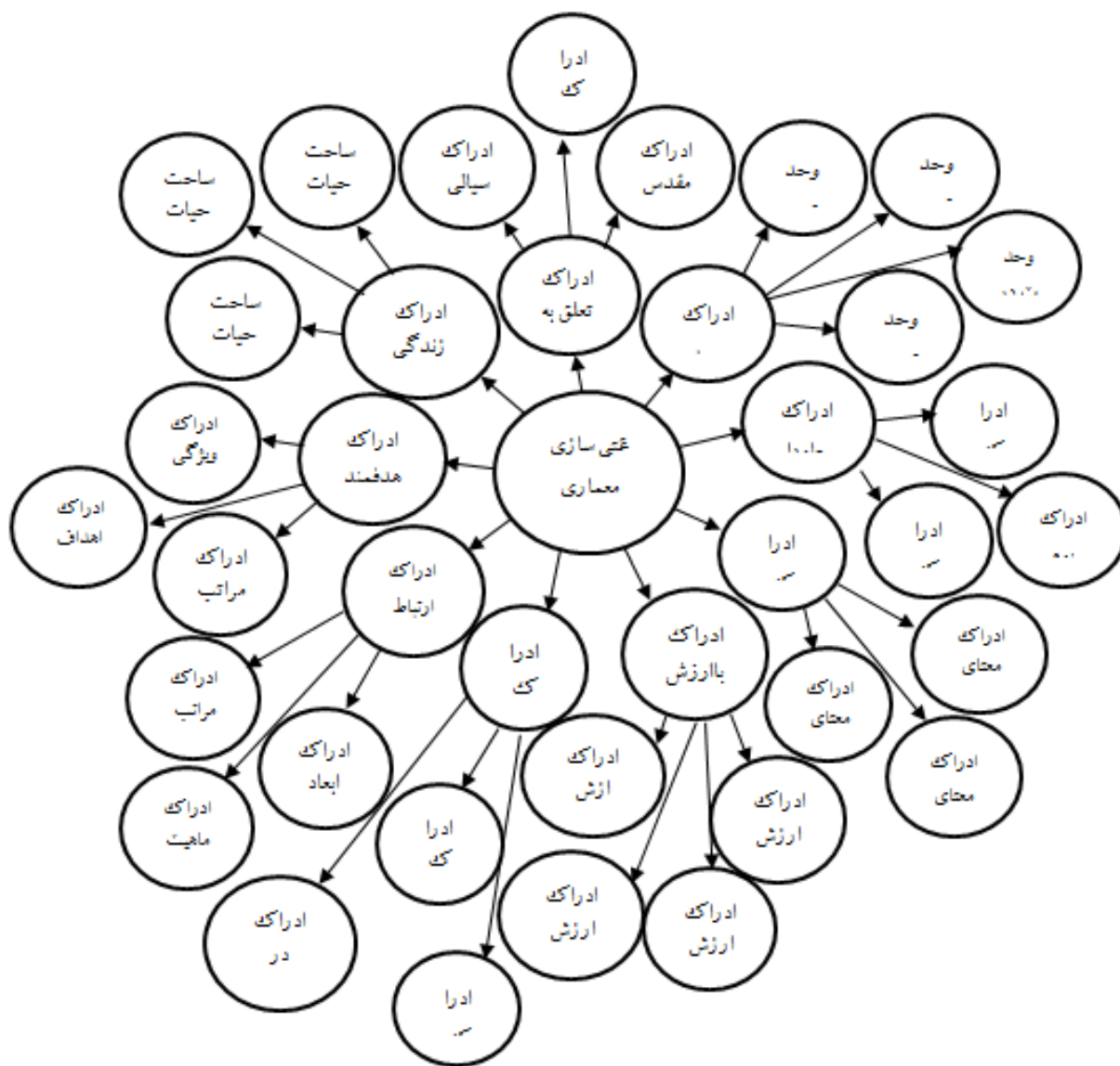
مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
ادراک عالم تعمیر(عالم فنا و بقا)، ادراک عالم استحاله(عالم فنا)، ادراک عالم نسبت(عالم اعراض)، ادراک عالم خارج از انسان، ادراک عالم اعلی(عالم بقاء)، ادراک عالم اکبر، ادراک عالم باطن، ادراک عالم ظاهر، ادراک عالم قدسی، ادراک رابطه با ساحت مراتب وجود، ادراک ارتباط با وجود متعالی، ادراک رابطه با کل عالم	توسعه ادراک مراتب عالم وجود	توسعه ادراک عالم وجود
ادراک ابعاد وجود، ادراک وجوه عالم، ادراک منزلت وجود، ادراک معنوی، ادراک وحدت عناصر عالم وجود	توسعه ادراک ابعاد عالم وجود	توسعه ادراک عالم وجود
ادراک سرمنزل وجود، ادراک حرکت و رشد وجود، ادراک منشأ وجود، ادراک ارزش وجود، ادراک نیازهای وجود، ادراک عالم وجودی در معنا، ادراک وجود برتر، ادراک تناظر عالم و آدم	ادراک ماهیت عالم وجود	توسعه ادراک عالم وجود

جدول ۹ نشان داد، مضمون فراگیر ادراک عالم وجود شامل ۳ مضامین سازمان دهنده (توسعه ادراک مراتب عالم وجود ، توسعه ادراک ابعاد عالم وجود ، ادراک ماهیت عالم وجود) و ۲۶ مضامین پایه بوده است.

۲. الگوی تفسیری نمادین از دیدگاه استادکاران سنتی و مستندات علمی

الگوی تفسیری-نمادین مستخرج از دیدگاه استادکاران معماری سنتی و مقالات و مستندات علمی برای بهبود کیفیت معماری اسلامی با تکیه بر حرم حضرت معصومه(س) چگونه است؟

شکل ۴-۱. الگوی تفسیری-نمادین مستخرج از دیدگاه استادکاران معماری سنتی و مقالات و مستندات علمی در رابطه با بهبود کیفیت معماری اسلامی با تکیه بر حرم حضرت معصومه(س)

یکی از ابعاد و مؤلفه‌های الگوی غنی‌سازی معماری ایرانی-اسلامی حرم حضرت معصومه(س) ادراک ملکوتی شدن است. نتایج تحقیق با مطالعات(خاکزند و قربانزاده، ۱۳۹۵؛ چارلز، ۱۹۹۵؛ پیترز، ۱۹۹۶؛ مکلافین، ۲۰۰۹؛ عمر، ۲۰۱۲؛ پرویزی و پورمند، ۲۰۱۲؛ شاول، ۲۰۱۹) همسو بوده است. نتایج تحقیق آنها نیز نشان داد، درک فراتر از مکان و زمان وابسته به طرحی بوده که بر فضا و آستان مراکز مقدس مترتب شده است. طراحی فضای معماری مکان‌های مقدس باید به گونه‌ای باشد که روحیه زائران با حضور در آن مکان‌های مقدس به سر حد متعالی شدن ارتقاء یابد. در چنین حالتی است که به آنها احساس ملکوتی شدن دست می‌دهد و حس نزدیک شدن به پروردگار خود را درک می‌کنند. ملکوت هر چیز، عبارت است از آن جهتی که رو به خدا دارد. چون هر موجودی دو جهت دارد: یکی رو به خدا و یکی رو به خلق. جهت رو به خدا، باطنی است که ملک آن، سمت رو به خلق و ظاهری است. در واقع عالم ملکوت، عالم غیب و عالم نفس و عالم مجردات(مانند فرشته‌ها) است که به آن عالم مثال و عالم برزخ هم اطلاق می‌گردد و آن مرتبه ایست برتر از عالم طبیعت که دارای ابعادی است اما فاقد حرکت و زمان و تغییر است. لذا طرح معماری مکان مقدس و مقدسه باید از چنان جذبه و خصوصیتی برخوردار باشد که حضور در آن موجب ملکوتی شدن روح زائران شود و بدین صورت به درک عالم برتر از این عالم مادی نائل آیند.

یکی دیگر از ابعاد و مؤلفه‌های الگوی غنی‌سازی معماری ایرانی-اسلامی حرم حضرت معصومه(س) ادراک حس تعلق به مکان است. نتایج تحقیق با مطالعات(جوان فروزنده و مطلبی، ۱۳۹۰؛ قشقایی، موحد و محمدزاده، ۱۳۹۵؛ مازومدار، و مازومدار، ۲۰۰۴؛ ربیک، ۲۰۰۵؛ شمس‌الدین و اوچانگ، ۲۰۰۸) همسو بوده است. نتایج تحقیق آنها نیز نشان داد، ادراک حس تعلق به مکان با بهبود و توسعه عناصر معماری اسلامی در رابطه است. از نظر سیتالو، تعلق مکانی از جنبه‌های روانشناختی و هویتی تفسیرپذیر است. در روانشناسی تعلق مکانی به رابطه‌شناختی فرد با محیط یا فضای خاص اطلاق می‌شود و از نظر هویتی، تعلق مکانی رابطه‌تعلق و هویتی فرد به محیط اجتماعی‌ای است که در آن زندگی می‌کند. تعلق به مکان که بر پایه حس مکان به وجود می‌آید فراتر از آگاهی از استقرار در مکان است. این حس به پیوند فرد با مکان منجر می‌شود و در آن انسان خود را جزئی از مکان می‌داند و براساس تجربه‌های خود از نشانه‌ها، معانی، عملکردها و شخصیت نقشی برای مکان در ذهن خود متصور می‌سازد و مکان برای او قابل احترام می‌شود. رلف^۷ اعتقاد دارد که یک مکان موقعی فراتر از یک فضا است که واجد سه خصوصیت محدوده کالبدی، فعالیت و معنا باشد و در این میان معنا را جزء اصلی و لاینفک این گروه می‌داند.

⁷.Relf

یافته‌های تحقیق نشان داد، یکی از ابعاد و مؤلفه‌های الگوی غنی‌سازی معماری ایرانی-اسلامی حرم حضرت معصومه(س) ادراک جاودانگی است. نتایج تحقیق با مطالعات(گودرزی سروش و حاجی بابایی، ۱۳۹۱؛ آستیرلن، ۱۹۹۸؛ کاستالنه‌ایرا، ۲۰۰۴؛ عربی، ۲۰۱۵؛ جلیلی، ابی، و عسل، ۲۰۱۶؛ نجات، زرقامی، و عباد، ۲۰۱۶؛ یآوری، و عیوضیان، ۲۰۱۸) همسو بوده است. نتایج تحقیق آنها نیز نشان داد، تأثیرگذاری معماری مکان‌های مقدس بر روحیه زائرین، ادراک جاودانه بودن است که به زندگی و حیات آنها معنا و مفهوم می‌دهد. شاهکارهای معماری علاقه انسان‌ها به بی‌زمانی و تازگی همیشگی را به نمایش می‌گذارد. آثاری که گویی اکنون زاده شده است و در بُعد بی‌زمانی به سر می‌برد. این آثار، ویژگی‌هایی دارند که آنها را از آثار مشابه متمایز می‌سازد و آن ویژگی‌ها عبارتند از: ماندگاری، جاودان بودن، عامیانه و مردمی بودن (هنرپسینی)، پاسخدهی به نیازهای فرازمانی، و فرامکانی انسان (قبادیان، ۱۳۸۴).

نتیجه‌گیری

یافته‌های تحقیق نشان داد، یکی از ابعاد و مؤلفه‌های الگوی غنی‌سازی معماری ایرانی-اسلامی حرم حضرت معصومه(س) ادراک زندگی در حیات معقول است. نتایج تحقیق با مطالعات (زارع و شانظری، ۱۳۹۶؛ وسکو، ۱۹۹۱؛ کرایمز، ۲۰۰۲؛ اکاچ، ۲۰۱۲؛ سلیمی و همکاران، ۲۰۱۶؛ بیانکو، ۲۰۱۸) همسو بوده است. نتایج تحقیق آنها نیز نشان داد، بهبود معماری ایرانی-اسلامی وابسته به توسعه ادراک حیات معقول برای زائرین است که مکان‌های مقدس را زیارت می‌کنند. ادراک حیات معقول وابسته به فضای خلوت و ارتباط روحانی با معبود است که آدمی را از قیدوبند اسارت دنیای فانی و منیت‌های وجودی می‌رهاند و او را وارد عرصه‌ای روحانی می‌کند که رهای از هرگونه مادیتی، مملو از آرامش و بصیرت است، ملجأی که اثری از منیتها در آن نیست و همه هرچه هست اوست (صیرفیان و لوافی، ۱۳۹۶). مقصود اصلی آفرینش، انسان تلقی می‌گردد. در قرآن و سخنان معصومین(ع)، خصوصاً نهج‌البلاغه، تفسیر و توجیه زندگی انسانی و ارائه راه کارهای منطقی در جهت تحول و حرکت تکاملی انسان و ورود وی به حیات طیبه، به طور کاملاً بنیادین و اصیل، توضیح داده شده و مورد توجه قرار گرفته است. ادراک حیات معقول همان درک عالم جبروت بوده که وابسته به درک معناست که فوق عالم ملکوت است. درک چنین حیاتی چنانکه فلاسفه معتقدند، بدین معناست که از آنجا که عالم لاهوت و ذات الله وسیع و احد و دارای بساطت محض است. یعنی الله از هر چیزی که در تصور بیاید میراست، یعنی چیزی که اصلاً جزء نداشته باشد، نه جزء خارجی(ماده و صورت)، نه جزء عقلی (جنس و فصل) و نه جزء مقداری (یعنی به لحاظ کمی قابل تقسیم نباشد)، نمی‌تواند مستقیماً و بلاواسطه به وجود آورنده و مدبر و محیط بر عالم طبیعت و عالم ملکوت شود لذا قائل به «صادر اول» شده‌اند (یعنی اول مخلوق یا اول چیزی که از ذات حق صادر شده است) که بدون واسطه و مستقیماً، ذات اقدس خداوند به او توجه کرده است و مدعی شده‌اند که صادر اول، باید کامل‌ترین و بسیط‌ترین ممکنات باشد(یعنی اشرف مخلوقات باشد) که به سایر موجودات پایین‌تر از خود، فیض برساند، چنین موجودی باید جدای از ماده و زمان و مکان باشد. لذا عالم جبروت به این معناست که خداوند جهان هستی را با واسطه‌ای به نام عقل مجرد یا اشرف مخلوقات به وجود آورد یا همان عقل کامل که آئینه تمام نمای علم خداوند است

و اصل تمام موجودات عالم به این عقل بر می‌گردد. پس این عقل منبع علم خداوند است یا عقل کامل که طبق روایات پیامبر اکرم صلوات الله علیه است. یافته‌های تحقیق نشان داد، یکی از ابعاد و مؤلفه‌های الگوی غنی‌سازی معماری ایرانی-اسلامی حرم حضرت معصومه (س) ادراک عالم وجود است. نتایج تحقیق با مطالعات (نصر، ۱۳۸۴؛ صیرفی‌پور و لوافی، ۱۳۹۶؛ اوبرین و همکاران، ۲۰۱۰؛ پتروسویلی، ۲۰۱۳) همسو بوده است. نتایج تحقیق آنها نیز نشان داد، درک عالم وجود وابسته به غنی‌سازی معماری فضای مراکزی بوده که نزد زائرین تقدس دارد. به اعتقاد ملاصدرا، سه عالم کلی وجود تحقق دارد: (۱) عالم محسوسات که همان عالم دنیاست. (۲) عالم مثال، یعنی عالم صور مقداری که عیناً نظیر عالم محسوسات است، با این تفاوت که عاری از ماده می‌باشد. (۳) عالم معقولات که مجرد از ماده و خواص مادی است. از طرف دیگر انسان دارای سه نوع ادراک است: (۱) ادراک حسی (۲) ادراک خیالی (۳) ادراک عقلی. انسان حقیقتی است که وجود به اعتبار هر قوه‌ای از قوای ادراکی خود، در یکی از عوالم وجود واقع می‌شود، بدین گونه که با درک محسوسات، در عالم حس، در حال ادراک خیالی، در عالم مثال و در حال ادراک کلیات و معقولات، در عالم عقول قرار می‌گیرد. ملاصدرا منشأ همه ادراکات را عینیت خارجی می‌داند که به محض ورود به ذهن انسان به درجه‌ای از تجرید می‌رسند. ذهن که به نظر برخی از فلاسفه مانند ظرفی برای معلومات فرض می‌شود. در نظر ملاصدرا چیزی نیست جز همان ادراکات و معلومات که نفس انسان با خلاقیت خاص خود آنها می‌آفریند. لذا در صورتی که طراحی معماری فضای مکان‌هایی مقدس، از گدھا و نمادهایی مشتمل باشد که با مشاهده آنها، زائران، به بالاترین و عالی‌ترین مرتبه ادراک عالم وجود دست یابند که همانا درک حقیقت واحد است، در آنها تحولی بس عظیم ایجاد می‌کند. چنین تحول ادراکی موجب آن می‌شود که زائران از ادراک حسی و خیالی گذر کرده و به ادراک عقلی که همانا عالم عقول و مجردات است، دست یابد. ملاصدرا معتقد است که نفس انسانی هنگامی که به یکی از موجودات خارجی می‌رسد، به سبب شفافیت و تجردی که نفس دارد، صورت‌های عقلی و خیالی و حسی حاصل می‌شود؛ همان‌گونه که نقش این اشیاء در آینه منعکس می‌شود با این تفاوت که نقشی که در آینه پیدا می‌شود، نوعی قبول و پذیرش است، در حالی که آنچه برای نفس حاصل می‌شود، نوعی فعل و ایجاد است یعنی نفس، نسبت به صورت پذیرنده نیست، بلکه سازنده و آفریننده نیز هست. بنابراین توسعه معماری اسلامی مبتنی بر گدھای مذهبی، معنوی و زیباشناختی چنانکه برای نفس شفاف انسان پذیرنده است، تا عالی‌ترین حد تبلورسازی روحی زائران و افرادی که در مکان‌های مقدس حضور پیدا می‌کنند، قابل توسعه و ارتقاء است.

منابع:

کتاب‌ها:

قرآن

- اردلان، نادر و بختیار، الله. (۱۳۹۱). حس وحدت نقش سنت در معماری ایرانی، تهران: مؤسسه علم معمار.
- حاجی قاسمی، کامبیز. (۱۳۸۹). گنجنامه: فرهنگ آثار معماری ایران، دفتر دوازدهم: امامزاده‌ها و مقابر (بخش دوم). تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- حجازی، مهرداد. (۱۳۷۹). سمبولیسم در معماری مساجد، مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی معمارگری مسجد، افق آینده، جلد ۱، کاشان: مهر.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۹). کشف المراد، ج ۱، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- قبادیان، وحید. (۱۳۸۴). مبانی و مفاهیم در معماری معاصر غرب، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- قدس ولی، مریم. (۱۳۹۳). معماری ایرانی و ارزش‌های اسلامی، اولین همایش ملی در جستجوی شهر فردا و اکاوی مفاهیم و مصادیق در شهر اسلامی- ایرانی، تهران: شرکت دیبا افق رایا.
- هیلن‌براند، رابرت. (۱۳۸۰). معماری اسلامی. ترجمه باقر آیت الله زاده شیرازی، تهران: نشر روزنه.

مقالات:

- ازدری، محمود. (۱۳۹۸). «هویت در معماری: میراث فراموش شده معماری اسلامی در معماری و شهرسازی معاصر» کنگره بین‌المللی عمران، معماری و شهرسازی معاصر جهان، امارات- دبی.
- اعظمی، زهرا؛ شیخ الحکمایی، محمدعلی و شیخ الحکمایی، طاهر. (۱۳۹۲). «مطالعه تطبیقی نقوش گیاهی گچ‌بری های کاخ تیسفون با اولین مساجد ایران»، نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، شماره ۴، صص. ۲۴-۱۵.
- اکبری فریمانی، محمد. (۱۳۹۱). «نیازهای فرهنگی زائران خارجی امام رضا»، مطالعات اجتماعی ایران، شماره ۳ و ۴، صص. ۳۴-۵۲.
- بمانیان، محمدرضا؛ جلوانی، متین؛ ارجمندی، سمیرا. (۱۳۹۵). «بررسی ارتباط میان پیکربندی فضایی و حکمت در معماری اسلامی مساجد مکتب اصفهان نمونه‌های موردی: مسجد آقانور، مسجد امام اصفهان و مسجد شیخ لطف‌الله»، دو فصلنامه مطالعات معماری ایران، شماره ۹، صص. ۱۵۶-۱۴۱.

- بمانیان، محمدرضا؛ عظیمی، سیده فاطمه. (۱۳۸۹). «انعکاس معانی منبعث از جهان‌بینی اسلامی در طراحی معماری»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره دو، صص. ۳۹-۴۸.
- پاکزاد، جهان‌شاه. (۱۳۸۲). «کیفیت فضا». مجله آبادی. معاونت شهرسازی و معماری وزارت مسکن و شهرسازی تهران، شماره ۳۷.
- تقوایی، مسعود، موسوی، سید علی؛ غلامی بيمرغ، یونس. (۱۳۸۹). «تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی»، فصلنامه علوم انسانی، شماره ۳۱.
- جعفری، نجمه. (۱۳۹۵). «بررسی معماری و تزیینات زیارتگاه‌ها (مطالعه موردی: حرم حضرت فاطمه معصومه (س))»، دومین همایش بین‌المللی معماری، عمران و شهرسازی در آغاز هزاره سوم، تهران، کنسرسیوم آناپافت شهر انجمن معماری و شهرسازی استان البرز، جامعه مهندسان شهرساز موسسه بناشهر پایدار - موسسه فرهنگی هنری سلوی نصر.
- جوان فروزنده، علی و مطلبی، قاسم. (۱۳۹۰). «مفهوم حس تعلق به مکان و عوامل تشکیل‌دهنده آن»، مجله هویت شهر، شماره ۸، صص. ۲۷-۳۷.
- حجازی، مهرداد؛ مهدیزاده سراج، فاطمه. (۱۳۹۳). «رابطه معنا، زیبایی شکل و سازه در معماری دوران اسلامی»، فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره دوم، صص. ۷-۲۲.
- خاکزند، مهدی؛ قربانزاده، داود. (۱۳۹۵). «نگاهی پدیدارشناسانه به طراحی مناظر مقدس شهری»، دو فصلنامه پژوهش‌های منظر شهر، شماره ۵، صص. ۲۵-۳۵.
- دامیار، سجاد. (۱۳۹۳). «رابطه وجوه ادراکی انسان با عوامل هویت بخش در معماری»، مجله مسکن و محیط روستا، شماره ۱۴۶، صص. ۹۱-۱۰۶.
- دانشپور، سیدعبدالهادی؛ غفاری آذر، زهرا؛ درستی، فاطمه. (۱۳۹۷). «تجلی عالم مثال در طراحی فضای شهری، سیری از خیال تا واقعیت؛ موردپژوهی: میدان قبله شهر مشهد مقدس»، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره بیستم، صص. ۱۷۰-۱۸۷.
- دباغی، راحله؛ فروزانفر، فرید. (۱۳۹۴). «هویت و راهکارهای احیای آن در معماری معاصر ایران»، همایش ملی معماری و شهرسازی ایرانی-اسلامی.
- دبیا، داراب. (۱۳۸۷). «معماری امروز ایران»، مجله معماری و شهرسازی شماره ۵۴ و ۵۵.

رضایی ندوشن، محمد؛ دانشپور، سید عبدالهادی؛ بهزادفر، مصطفی. (۱۳۹۸). «سیر تحول حرم حضرت معصومه (س) با تأکید بر سلسله مراتب ورود (تشریف) از دوره صفوی تا دوره قاجار»، دو فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات معماری ایرانی، شماره ۱۶، صص. ۸۱-۱۰۴.

زارع، فاطمه؛ شانظری، جعفر. (۱۳۹۶). «ویژگی‌های حیات معقول به عنوان هدف متعالی انسان و راه‌های وصول به آن در اندیشه علامه محمدتقی جعفری»، فصلنامه علمی-پژوهشی فلسفه دین، شماره ۱، صص. ۷۳-۴۹.

زوربه، معصومه؛ خضریان، علیرضا؛ بیگلری، ساره. (۱۳۹۴). «حس وحدت در معماری معاصر ایران (با تأکید بر خانه دریابندری و آذریا اثر ایرج کلانتری)»، همایش ملی فرهنگ، گردشگری، و هویت شهری.

عزیزیان، محمد صادق؛ قدیمی، یاسر و بهادر، افشین. (۱۳۹۳). «مفهوم هویت و معماری در معماری معاصر»، دومین همایش ملی معماری، مرمت، شهرسازی و محیط زیست پایدار، همدان، انجمن ارزیابان محیط زیست هگمتانه، دانشکده شهید مفتح.

قرائتی، حسنا. (۱۳۹۴). «هویت در معماری ایرانی»، همایش ملی معماری و شهرسازی ایرانی-اسلامی.

قشقایی، رضا؛ موحد، خسرو و محمدزاده، حجت اله. (۱۳۹۵). «ارزیابی حس تعلق به مکان با تأکید بر عوامل کالبدی و محیطی در سواحل شهری (مطالعه موردی: ساحل بوشهر)»، فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش‌های جغرافیای برنامه ریزی شهری، شماره ۲، صص. ۱۶۱-۲۸۲.

کمیلی، محمد. (۱۳۹۸). «تحلیل شاخص‌های ارزیابی پیاده راه‌های مذهبی حرم حضرت معصومه «س»، فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره سی و پنجم، صص. ۳۱-۱۹.

گودرزی سروش، محمدمهدی و حاجی بابائی، اسماعیل. (۱۳۹۱). «جاودانگی در آثار معماری اسلامی، دومین همایش ملی معماری و هویت با محوریت مسکن اسلامی ایرانی»، همدان، مرکز فرهنگی آموزشی سما همدان.

مطلبی، قاسم و شیدفر، آرین. (۱۳۹۲). «بحران هویت در معماری معاصر ایران و بهره‌گیری از تجربه سایر کشورها در بازتعریف هویت معماری ایرانی-اسلامی (نمونه موردی: هند و ژاپن)»، دومین همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی، تبریز، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

مطلبی، قاسم؛ اسلامی، فرشته؛ طاهری، ثریا؛ گردی تختی، سمیه و مهدوی، امین. (۱۳۹۵). «تغییر ادراک معنا از حرم امام رضا (ع) در نسبت با زمان»، دو فصلنامه علمی-تخصصی فیزوه اسلام، شماره ۱، ص. ۱۵.

ممتحن، مهدی؛ حجت، عیسی و ناری قمی، مسعود. (۱۳۹۶). «تأملی در مفهوم و ارزش خلاقیت: ارزش خلاقانه معماری مبتنی بر الگو (مقایسه چارچوب ارزشی سنتی، معاصر و اسلامی)»، دو فصلنامه معماری ایرانی، شماره ۱۱، صص. ۸۴-۶۳.

نصرالهی، پیمان. (۱۳۹۴). «نقش طراحی خدا محورانه در آثار آینده مسلمانان»، دومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی، ترکیه-استانبول.

نقره کار، عبدالحمید؛ مردمی، کریم و رئیسی، محمدمنان. (۱۳۹۱). «تأملی بر بنیان‌های معرفت‌شناختی معماری معاصر»، مجله معماری و شهرسازی آرمان شهر، شماره ۹، صص. ۱۵۲-۱۴۳.

ویسی، صلاح‌الدین. (۱۳۸۵). «معماری، هویت انسانی و محلی»، مجله زیربار، شماره ۶۰، صص. ۲۴۸-۲۳۵.

هدفی، فرزانه؛ مغانی قهرمانلویی، رامین. (۱۳۹۵). «تبیین مؤلفه‌های معماری حاکم بر بناهای عبادی از منظر حکمی و پدیدارشناسی»، فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۴۴، صص. ۱۵۴-۱۳۹.

هوشمند شعبان آبادی، فرانک. (۱۳۹۴). «الهام و برداشت از مفاهیم بنیادی و نظام فضایی معماری ایران»، اولین کنفرانس تخصصی معماری و شهرسازی ایران، شیراز، موسسه عالی علوم و فناوری حکیم عرفی شیراز.

پایان نامه‌ها:

تقی لو، حسن. (۱۳۸۸). حیات معقول از دیدگاه علامه محمدتقی جعفری، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه قم.

منابع انگلیسی:

Akkach, S. (2012). *Cosmology and architecture in premodern Islam: An architectural reading of mystical ideas*. State University of New York Press.

Arabi, M. (2015). How to reflect spirit of the time in the current architecture of Iran. *International Journal of Science, Technology and Society. Special Issue: Research and Practice in Architecture and Urban Studies in Developing Countries*, 3(2-1), pp. 64-69.

Ascher-Barnstone, D. (2003). Transparency: A brief introduction. *Journal of Architectural Education*, 56(4), pp. 3-5.

Astyrln, H. (1998). *Isfahan image of heaven*, Tehran: publishing Farzan.

Azeri, O. M. I. D. (2015). Recognizing and Realization of Stable Identity, Values and Philosophy of Islamic Art in the Creation of Architectural Excellence. *Current World Environment*, 10(Special Issue), p. 990.

Bianco, L. (2018). Architecture, values and perception: Between rhetoric and reality. *Frontiers of Architectural Research*, 7(1), pp. 92-99.

Cairns Jr, J. (2002). Sustainability and sacred values. *Ethics in Science and Environmental Politics*, 13, pp. 15-27.

Castanheira, A. G. (2004). *Mortalities Immortality* (Doctoral dissertation, University of Pretoria).

- DORRI, A., & TALISCHI, G. (2018). Bounded and boundlessness of the Islamic architecture spatial structure in Safavid era mosques (Case Study: Sheikh Lotfollah and Imam Mosque of Isfahan).
- Goudini, J., Bakhtiarimanesh, E., & Barati, N. (2018). Reflection on Existential Levels of Environment and its Manifestation in Iranian-Islamic Cultural Context (Case Study: Yard). *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 15(59), pp. 5-16.
- Hettiarachchi, A. A. (2002). *Concept of unity in Architecture: the manifestation on spirit of place* (Doctoral dissertation).
- Jalili, T., Abi, K., & Asl, Y. B. (2016). Evaluating the effect of physical elements of the mosque from the concepts of wisdom and philosophy. *INTERNATIONAL JOURNAL*, 3(2).
- Khaki, A., & Abad, A. S. H. (2015). The essence of Islamic architecture of Mosques: A reflection on the spiritual identity and sacred suppositions. *Cumhuriyet Üniversitesi Fen Fakültesi Fen Bilimleri Dergisi*; Vol 36, No 4 (2015): Special Issue II; pp. 2314-2321.
- Khalil, K. F., & Wahid, J. (2013). The proportional relations systems of Islamic architecture. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 3(1), pp. 1-12.
- Mazumdar, S., & Mazumdar, S. (2004). Religion and place attachment: A study of sacred places. *Journal of environmental psychology*, 24(3), pp. 385-397.
- McLoughlin, S. (2009). Holy places, contested spaces: British Pakistani accounts of pilgrimage to Makkah and Madinah. *Muslims in Britain: Race, place and identities*, pp. 132-149.
- Namiri, M. E., & Sani, R. M. (2017). Symbolic meaning of colours in safavid and ottoman mosques. *Journal of Shi'a Islamic Studies*, 10(1), pp. 91-123.
- Nasri, A. (2016). Investigating Shape Unifying Elements in Iranian-Islamic Architecture (Case Study: Isfahan Imam Khomeini (PHUB) Mosque). *TURKISH ONLINE JOURNAL OF DESIGN ART AND COMMUNICATION*, 6, p. 764.
- Nejad, J. M., Zarghami, E., & Abad, A. S. H. (2016). A study on the concepts and themes of color and light in the exquisite islamic architecture. *Journal of Fundamental and Applied Sciences*, 8(3), pp. 1077-1096.
- O'Brien, C., Muylaert, M., & Guest, B. (2009). *Guidelines for the care, conservation and recording of historic graveyards in Co. Waterford*. Waterford County Council.
- Omer, S. (2008). Towards understanding Islamic architecture. *Islamic Studies*, pp. 483-510.
- Omer, S. (2011). Islamic architecture and the prospect of its revival today. *Journal of Islamic Thought and Civilization*, 1(2), pp. 103-121.

- Pearson, M. P., & Richards, C. (2003). Ordering the world: perceptions of architecture, space and time. In *Architecture and order* (pp. 14-46). Routledge.
- Petruccioli, A., & Pirani, K. K. (Eds.). (2013). *Understanding islamic architecture*. Routledge.
- Rebic, M. (2002). *Shared Space, Common Bond*, Vol. 17, No. 1. New York: New York Landmarks Conservanc.
- Salimi., A., & Yurtyapan, S., & Aysegul, Kara Pilehvarian., N. (2016). THE Role and Impact of F Rellgion on the Architechter of Mosques and Churches, *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication – TOJDAC*.
- Sarathi Mishra., Partha., Das., A. (2014). *Building Material: Significance and Impact on Architecture*, See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/281198156>
- Shamsuddin, S., & Ujang, N. (2008). Making places: The role of attachment in creating the sense of place for traditional streets in Malaysia. *Habitat international*, 32(3), pp. 399-409.
- Shaw, W. M. (2019). *What is "Islamic" art? Between religion and perception*. Cambridge University Press.
- Vosko, R. (1991). Designing Future Worship Spaces. *Meeting House Essays*, 8.
- Yavari, M., & Ayvazian, S. (2018). The Explanation of Architectural Components Affecting Monumental Tombs in Contemporary Iran. *Space Ontology International Journal*, 7(4), 25-40.